

واکاوی پیامدهای مهاجرت مردان بر وضعیت زنان جامانده در نواحی روستایی (مطالعه موردی: شهرستان مشهد)

آتنا وطن خواه نوغانی^۱، مریم قاسمی^{۲*}

چکیده

مهاجرت ماهیتاً فرایندی جنسیتی است، زیرا می‌تواند در ساختار جمعیتی مبدأ تغییر ایجاد کند و به تبع آن در بروز تحولات اقتصادی اجتماعی، به‌خصوص در ارتباط با جنسیت، تأثیر بسزایی داشته باشد. هدف پژوهش تحلیل پیامدهای مهاجرت مردان سرپرست خانوار بر وضعیت اقتصادی و اجتماعی زنان جامانده در روستاست. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و حجم نمونه ۲۸۹ زن سرپرست خانوار مهاجر در شهرستان مشهد بوده است. تأثیرات مهاجرت در دو بعد اقتصادی و اجتماعی با ۱۵ اثر مثبت و منفی در طیف لیکرت کمی شد. نتایج نشان داد از دیدگاه زنان، میانگین تأثیرات مثبت مهاجرت مردان با ۲،۸۸ بیشتر از تأثیرات منفی با ۲،۰۹ بوده است. در بعد اجتماعی، میانگین تأثیرات مثبت مهاجرت با ۳،۲۶ بیشتر از تأثیرات منفی با ۱،۹۹ و در بعد اقتصادی میانگین تأثیرات مثبت با ۲،۵۴ بیشتر از تأثیرات منفی با ۲،۲۳ بوده است. این امر با نوع غالب مهاجرت مردان در شهرستان مشهد، که عمدتاً روزانه است، قابل توجیه است، زیرا میانگین تأثیرات منفی مهاجرت در خانوارهایی که مردان مهاجرت روزانه داشته‌اند ۲،۰۶ در مهاجرت کوتاه‌مدت ۲،۱۸ و در مهاجرت طولانی‌مدت به ۲،۵۳ افزایش می‌یابد. لذا مهاجرت انفرادی مردان از نواحی روستایی، در صورتی که روزانه باشد، تأثیرات مثبتی بر وضعیت اقتصادی و اجتماعی زنان جامانده در نواحی روستایی دارد.

کلیدواژگان

تأثیرات مهاجرت، زنان روستایی، شهرستان مشهد، مردان سرپرست خانوار، نوع مهاجرت.

۱. کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه فردوسی مشهد

At.vatankhahnoghani@stu-mail.um.ac.ir

۲. استادیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه فردوسی مشهد (نویسنده مسئول) magh30@um.ac.ir

تاریخ دریافت ۱۳۹۷/۹/۱۴ تاریخ پذیرش ۱۳۹۸/۹/۱۶

مقدمه

طی شش دهه اخیر مهاجرت روستاشهری جریان مسلط مهاجرت خالص در کشور بوده است. رشد جمعیت، محدودیت منابع تولید، کاهش فرصت‌های شغلی، کاهش درآمد و ... در نواحی روستایی از یکسو و تمرکز منابع، سرمایه، جریان‌ها و در نتیجه فرصت‌های شغلی بیشتر در شهرها از سوی دیگر موجب خروج نیروی کار فعال از سکونت‌گاه‌های روستایی و به‌ویژه روستاهای کم‌توان شده است [۱۶]. به‌طوری‌که در دهه ۱۳۷۵-۱۳۸۵ از مجموع ۱۲ میلیون و ۱۴۸ هزار و ۱۵۰ مهاجر در داخل کشور، سهم مناطق شهری ۷۴٫۱ درصد و در دهه ۱۳۸۵-۱۳۹۵، از مجموع ۱۰ میلیون و ۲۴۳ هزار و ۸۱۵ مهاجر، سهم مناطق شهری ۸۴٫۴ درصد بوده است [۱۵]. از سوی دیگر، نگاهی اجمالی به نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن دهه‌های گذشته، حاکی از آن است که مهاجرت‌های روستا-شهری در کشور عمدتاً مردگزين بوده و همواره روندی افزایشی داشته است. بدیهی است مهاجرت‌های روستایی با توجه به ویژگی خاص خود (جوان و مردگزينی)، تأثیرات فراوانی از جنبه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بر جمعیت زنان در مبدأ (روستا) دارد. این در حالی است که «به‌طور معمول و با توجه به ماهیت کار کشاورزی، فضای روستا همواره مردانه محسوب گردیده و مردانگی در روستا از اهمیت و وزن ویژه‌ای برخوردار است» [۱۲]. سؤالی که اینجا مطرح می‌شود آن است که اگر مردان از روستا (به‌طور موقت یا دائم) غایب باشند و نتوانند نقش‌های سنتی خود را به‌مثابه رؤسای خانوار روستایی ایفا کنند، زنان جامانده^۱ (زنانی که مهاجر نبوده‌اند، اما به‌شدت تحت تأثیر تبعات آن قرار دارند) چه وضعیتی خواهند داشت؟

توجه به زنان جامانده در واکنش به متونی صورت گرفت که عمدتاً از منظر فرد مهاجر (عمدتاً مردان و نه زنان مهاجر) به مهاجرت توجه داشتند [۲۴] و به زندگی و زیست غیرمهاجران (زنان) واقعی نمی‌نهادند [۱۹]. بی‌شک، مهاجرت مردان به شهر و ماندن زنان در روستا آثار متعدد بر مبدأ مهاجرت، به‌ویژه از بعد جنسیتی، دارد که از جمله این آثار می‌توان به افزایش حجم کار زنان روستایی، پذیرش نقش‌های جدید، ورود کودکان و سالخوردگان به فعالیت‌های کشاورزی و دامداری، تغییر روابط خانوادگی، افزایش استقلال زنان، کسب قدرت و اقتدار زنان در خانواده، تغییر در شیوه زندگی، تغییر در روند تصمیم‌گیری داخل خانواده، افزایش تحرک اجتماعی زنان، افزایش وابستگی زنان به شبکه وسیع اقوام، دوستان و همسایگان اشاره کرد [۱۱]. از این رو، تحلیل جنسیتی مهاجرت و یافتن راه حلی اساسی برای متوازن کردن حرکت‌های

1. left-behind women

جمعیتی و کاهش پیامدهای آن در صورتی امکان‌پذیر است که تحلیلی دقیق از مسئله مهاجرت داشته باشیم.

عده‌ای مهاجرت مردان سرپرست خانوار از نواحی روستایی را پدیده‌ای با آثار عمدتاً منفی در مبدأ دانسته‌اند. از جمله: برهم خوردن ترکیب سنی (افزایش تعداد سالخوردگان)، برهم خوردن ترکیب جنسی (افزایش تعداد زنان و دختران)، وقوع مضیقه ازدواج، کاهش باروری و تقلیل جمعیت، تغییر و تحول در نقش‌های اقتصادی جنسیتی (برهم خوردن تقسیم کار جنسیتی)، تغییر و تحول در نقش‌های اجتماعی جنسیتی (افزایش مسئولیت‌های اجتماعی زنان) و فروپاشی تدریجی کشاورزی [۱۱]. عده‌ای دیگر مهاجرت‌های روستایی را پدیده‌ای با آثار مثبت جنسیتی در مبدأ دانسته‌اند. از جمله: افزایش استقلال زنان، گسترش فعالیت‌های غیرکشاورزی، افزایش آزادی‌های اقتصادی-اجتماعی زنان و افزایش توانمندی زنان، افزایش قدرت تصمیم‌گیری در زنان و امثالهم. بدیهی است با مهاجرت مردان از سکونت‌گاه‌های روستایی، تحولات مثبت و منفی گسترده‌ای در ساختار اقتصادی و اجتماعی، به‌خصوص در ارتباط با وضعیت زنان روستایی، به وجود خواهد آمد. لذا پرداختن به این مقوله می‌تواند به برنامه‌ریزان در زمینه اتخاذ سیاست‌های مناسب جهت کاهش تأثیرات منفی و افزایش تأثیرات مثبت آن یاری رساند.

در سطح بین‌المللی، در مورد زنان جامانده ادبیات در حال گسترشی شکل گرفته است و مطالعات مختلفی به تبیین ابعاد مختلف این موضوع پرداخته‌اند. اما پژوهش‌گران حوزه مهاجرت در داخل کشور، چه به لحاظ نظری و چه به لحاظ تجربی، توجه چندانی به پیامدهای مهاجرت کاری مردان سرپرست خانوار بر زنان جامانده و دغدغه‌ها و مسائل آن‌ها نداشته‌اند و مشخص نیست که زنان جامانده در نواحی روستایی تحت چه شرایطی از مهاجرت همسرشان متضرر یا منتفع می‌شوند [۱۹]. چنین خلأ اطلاعاتی موجب شده است تصمیم‌گیرندگان و دست‌اندرکاران از اهمیت این موضوعات در سیاست‌گذاری آگاهی نیابند و در برنامه‌های مختلف، جنسیت را به‌مثابه یک متغیر مهم مهاجرت در نظر نگیرند [۱۱].

ناحیه جغرافیایی بررسی شده شهرستان مشهد است. براساس مطالعات اکتشافی این ناحیه به مرکزیت کلانشهر مشهد به دلایل گوناگون جمعیتی، اقتصادی، سیاسی، مذهبی و فرهنگی از شرایط ویژه و درخور تأملی به‌طور عام در سطح منطقه و به‌طور خاص در ارتباط با موضوع تحقیق برخوردار است؛ به‌طوری‌که طی سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۰ روستاهای دارای نسبت جنسی بالا با ۷/۴ درصد کاهش و روستاهای دارای نسبت جنسی پایین شهرستان با ۵/۴ درصد افزایش مواجه شده‌اند. با توجه به ساختار اقتصادی ضعیف اغلب سکونت‌گاه‌های روستایی دارای نسبت جنسی پایین، در صورت بی‌توجهی به احیای اقتصاد روستایی، جریان مهاجرت‌های روستا-شهری امری اجتناب‌ناپذیر خواهد بود. بدیهی

است، با تداوم مهاجرت‌های روستا- شهری، ساختار جنسیتی در سکونت‌گاه‌های روستایی دارای نسبت جنسی پایین تغییر کرده و به‌مرور زنان ساکنان اصلی و پایدار و مخاطبان اصلی برنامه‌های توسعه در برخی نواحی روستایی محسوب خواهند شد، لذا از آنجا که تغییر ترکیب جمعیتی، به‌خصوص ترکیب جنسی جمعیت در روستا، تأثیرات متعددی بر زنان روستایی دارد، تحلیل تأثیرات جنسیتی مهاجرت در سکونت‌گاه‌های روستایی دارای نسبت جنسی پایین ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است.

با توجه به آنچه گفته شد، مهاجرت، همانند هر فرایند اجتماعی دیگر، فرایندی جنسیتی است و هر نقطه از فرایند مهاجرت، جنسیت‌محور است و جنسیت، به‌عنوان سازه‌ای اجتماعی- فرهنگی، نقشی پررنگ در آن ایفا می‌کند [۹]. مهاجرت‌های روستایی در کشور نیز تاکنون ماهیتی جنسیتی داشته است، اما «متولیان و برنامه‌ریزان تاکنون به روابط و مناسبات جنسیتی مهاجرت توجه چندانی نداشته‌اند. این در حالی است که «تحلیل جنسیتی خود به‌تنهایی می‌تواند فهم عمیق‌تری از ساختار جنسیتی اجتماع در فضای روستایی ارائه دهد» [۶]. از آنجا که هر تغییری در گام اول مستلزم شناخت شرایط موجود است، سؤالات تحقیق بدین صورت ارائه می‌شود: ۱. مهاجرت مردان روستایی از دیدگاه جنسیتی بیشتر حامل تأثیرات مثبت است یا منفی؟ و ۲. آیا نوع مهاجرت بر تأثیرات جنسیتی مهاجرت اثرگذار است؟

پیشینه تحقیق

هرچند تاکنون مهاجرت‌های روستا- شهری مورد توجه زیادی بوده و در مورد آن بررسی‌های گسترده‌ای انجام شده، ابعاد جنسیتی مهاجرت، به‌ویژه تأثیر آن بر زنان جامانده در مبدأ، تا حدود زیادی نادیده انگاشته شده است. به‌منظور بررسی پیشینه تحقیق با استفاده از کلیدواژه‌های *urban migration and gender effects – Rural left behind women* پایگاه‌های اطلاعاتی Pubmed, Google scholar, Elsevier, Proquest, Springer جست‌وجو شد و برای منابع فارسی پایگاه اطلاعات جهاد دانشگاهی، مگیران، بانک‌های اطلاعاتی ایران مدکس مورد جست‌وجو قرار گرفت. جدول ۱ به بررسی پیشینه تحقیق در ارتباط با تأثیرات جنسیتی مهاجرت مردان از نواحی روستایی اختصاص یافته است.

جدول ۱. پیشینه تحقیق پیرامون تأثیرات جنسیتی مهاجرت مردان از نواحی روستایی

نویسنده	نتایج
وطن خواه نوغانی، قاسمی، جوان (۱۳۹۷) [۱۸]	مهم ترین تأثیرات مثبت جنسیتی مهاجرت مردان ذیل پنج عامل با ۶۸،۳۸ درصد واریانس به ترتیب شامل: افزایش قدرت تصمیم‌گیری زنان در خانواده با ۲۱،۲، افزایش استقلال مالی زنان با ۱۶،۲، افزایش توانمندی روان‌شناختی با ۱۳،۴، تمایل به انجام‌دادن فعالیت‌های اقتصادی درآمدزا با ۹ و افزایش مشارکت در حوزه‌های اقتصادی و اجتماعی با ۸،۵ درصد واریانس تبیین شده است. همچنین، مهم‌ترین تأثیرات منفی مهاجرت مردان ذیل پنج عامل با ۶۳،۱۷ درصد واریانس به ترتیب شامل: برهم‌خوردن تقسیم کار جنسیتی در خانواده با ۱۹،۲، افزایش وابستگی زنان به دیگران با ۱۳، کاهش شانس ازدواج و باروری با ۱۲،۵، اشکال در مدیریت امور خانواده با ۱۰ و ورود خردسالان و کهن‌سالان به فعالیت‌های اقتصادی با ۸،۵ درصد واریانس تبیین شده است.
همتی و گنجی (۱۳۹۵) [۱۹]	اگرچه نمی‌توان منکر تأثیر اقتصادی مثبت مهاجرت مردان در ممانعت از سقوط خانواده به ورطه فقر شد، در مقابل فقر عاطفی و جنسی، محدودشدن آزادی عمل در تصمیم‌گیری‌ها، فشار مضاعف ایفای نقش‌های مادری و پدری، استقلال نسبی، فرسودگی روانی، تنهایی و ترس عمیق، احساس نگرانی دائمی و بی‌معنابودن زندگی مشترک بهای سنگینی است که زنان و فرزندان جامانده می‌پردازند.
علیرضائزاد، بنی‌هاشم (۱۳۹۱) [۱۲]	مهاجرت مردان جوان به شهر موجب روند افزایشی دختران مجرد و زاننه‌شدن محیط روستا می‌شود. این تغییر شدید جنسیتی از اداره امور روستا و زاننه‌شدن فضای آن حکایت دارد و در نتیجه موجب تغییر نقش‌های جنسیتی در مناطق روستایی می‌شود.
نقدی، بلالی (۱۳۸۹) [۱۷]	موانع اقتصادی، اجتماعی و تغییرات الگوهای همسرگزینی در کنار پدیده مهاجرت مردان جوان به شهرها موجب تأخیر و کاهش شانس ازدواج دختران روستایی شده است که این امر سبب افزایش برهم‌خوردن نسبت جنسی و تغییر نقش‌های جنسیتی در روستاها می‌شود.
خانی (۱۳۸۳) [۵]	مهاجرت مردان از نواحی روستایی، چه به صورت کوتاه‌مدت و چه به صورت بلندمدت، تأثیرات بسزایی بر کارکرد وظایف زنان و توان تصمیم‌گیری‌های آنان در امور مربوطه دارد. در نتیجه، مهاجرت مردان موجب دگرگونی در نقش زنان مانده در روستا و در نهایت تغییر در جایگاه اقتصادی-اجتماعی آنان می‌شود.
عفتی (۱۳۸۲) [۱۱]	مهاجرت مردان و ماندن زنان در روستا موجب افزایش مسئولیت‌های روستایی زنان و در نتیجه، تغییر در نقش‌های جنسیتی در زمینه‌های مختلف می‌شود که این مسئله باعث به هم‌ریختگی تقسیم کار جنسیتی در روستاها شده است.
چوی ^۱ (۲۰۱۴) [۲۲]	مقاله حاضر با مطالعه روی کارگران روستایی مهاجر به شهر در جنوب چین به تغییر شرایط خانوادگی ناشی از مهاجرت مردان و چگونگی حفظ سلطه مردانه در میان خانواده‌ها می‌پردازد. نتایج نشان می‌دهد مهاجرت مردان اثر پیچیده‌ای بر تغییر روابط جنسی در خانواده دارد.
تاپا ^۲ و همکاران (۲۰۱۹) [۴۲]	این مطالعه ماهیت مهاجرت و تأثیرات اجتماعی آن را در نپال بررسی می‌کند. حدود ۲۹،۹ درصد از خانوارها حداقل یک عضو مهاجرت کرده داشتند که تقریباً همه مهاجران (۹۸)

1. Choi
2. Thapa

نویسنده	نتایج
کان و آیتیمور ^۱ [۳۲] (۲۰۱۸)	درصد) مرد بودند. نتایج نشان داد که مهاجرت به پیشرفت‌های مثبتی منجر شده است. از قبیل تطبیق آرمان‌های خانوادگی و اقتصاد و تأثیرات منفی مانند فریب کارفرمایان آن‌ها، احساس تنهایی به علت جدایی، روابط زناشویی خارج از چارچوب خانواده و کاهش بارداری. این مقاله به تأثیر مهاجرت مردان از تاجیکستان بر مشارکت نیروی کار زنان می‌پردازد. نتایج حاصل از مطالعه پانل طی سال‌های ۲۰۰۷، ۲۰۰۹، ۲۰۱۱ نشان می‌دهد در تاجیکستان مهاجرت تأثیر معناداری بر تعداد ساعات کاری زنان ندارد و زنان صرف‌نظر از وجود مهاجر در خانواده، معمولاً بیشتر از مردان در مزرعه کار می‌کنند.
سها و گوسوامی و پانول ^۲ [۳۸] (۲۰۱۸)	ادبیات مهاجرت برای مدتی طولانی با زندگی مهاجران در مقصد و حمایت آن‌ها از خانواده‌های خود در مبدأ در زمینه ارسال پول گره خورده بود. توجه به زنان جامانده و تجربیات زندگی آن‌ها به‌تازگی مورد توجه قرار گرفته است. با مهاجرت مردان شاهد روند مشخصی از تحول در نقش جنسیتی زنان در همه‌جا، به‌ویژه در قالب «زنانه‌شدن کشاورزی»، هستیم. همچنین، توانمندسازی زنان به‌وسیله ساختار اجتماعی- فرهنگی شکل می‌گیرد که در آن مهاجرت رخ می‌دهد.
یی، وو، رائو و ژانگ ^۳ [۴۵] (۲۰۱۶)	استخدام کارگران دهقانی در شهرهای چین در سال ۲۰۱۴ به ۲۷۴ میلیون نفر رسیده است. درحالی‌که مردان از سال ۱۹۹۰ به بعد به شهرها مهاجرت می‌کنند، زنان در روستاها باقی می‌مانند تا مسئولیت‌های خانوادگی متعدد (کشاورزی و مراقبت از کودکان و افراد سالخورده خانواده) را برعهده بگیرند. بقای خانواده به پول نقد مرد مهاجر وابسته است و زنان باقی‌مانده با طیف گسترده‌ای از افزایش حجم کار، افزایش مسئولیت و مشکلات نگهداری خانواده و درنهایت تحمل استرس بالا دست‌وپنجه نرم می‌کنند.
وو و یی ^۴ [۴۴] (۲۰۱۶)	با مهاجرت مردان از نواحی روستایی در چین، زنان مسئولیت‌های خانوادگی متعددی با جدایی طولانی از مرد برعهده می‌گیرند. زندگی متأهلی باعث شده است آن‌ها بیشتر آسیب‌پذیر باشند. درواقع، زنان روستایی چین در حال تجربه شکل جدید و عمیق‌تری از بهره‌برداری از نیروی کار خودند و از جمله افرادی هستند که بهای سنگینی برای توسعه در چین پرداخت می‌کنند.
سارکر و اسلام ^۵ [۳۹] (۲۰۱۴)	مهاجرت مردان برای کار، به‌خصوص مهاجرت‌های بین‌المللی، باعث افزایش قدرت تصمیم‌گیری در زنان روستا می‌شود و نقش مثبتی در ایجاد استقلال و خودمختاری زنان داشته است.
ماهندرا و همکاران [۳۳] (۲۰۱۴)	مهاجرت مردان خانواده برای کار، موجب افزایش بار مسئولیت زنان می‌شود و توانمندسازی زنان در غیاب اعضای مرد خانواده را به دنبال دارد.

1. Kan & Aytimur
2. Saha, Goswami, & Paul
3. Ye, Wu, Rao, Ding & Zhang
4. Wu & Ye
5. Sarker & Islam
6. Mahendra

نویسنده	نتایج
اسمیل بیکووا ^۱ [۳۰] (۲۰۱۳)	فرایند مهاجرت به افزایش تغییرات اساسی اجتماعی و جمعیت‌شناختی منجر می‌شود که در نتیجه بسیاری از روستاهای امروز فقط از سوی زنان و کودکان و افراد مسن ساکن اداره می‌شود. در حالی که مردان جوان و میان‌سال به‌عنوان مهاجر در جاهای دیگر زندگی می‌کنند. در این بین، نقش اساسی زنان در جامعه‌ای که فرهنگ مردسالاری غالب بوده در نگهداری و انتقال فرهنگ و اصالت خانوادگی نیز حائز اهمیت و هدف اصلی این بررسی است.
رشید ^۲ [۳۷] (۲۰۱۳)	تجارب زنان از مهاجرت مردان شامل تغییر در سبک زندگی و مسئولیت‌های خانواده است که با تمرکز یا تمرکز در برابر ایدئولوژی جنسیتی غالب در انتخاب اولویت در خصوص زندگی روزمره زنان دیده می‌شود.
بینزل و اسد ^۳ [۲۰] (۲۰۱۱)	زنانی که در روستا بیشتر تحت‌تأثیر مهاجرت هستند (همسران مهاجران)، در مقایسه با زنان خانواده‌های غیرمهاجر فعالیت‌ها و مسئولیت‌های بیشتری برای امرار معاش برعهده دارند که به‌عنوان فعالیت‌های غیردستمزدی نیز یاد می‌شود.
دی هس، ون رویج ^۴ [۲۴] (۲۰۱۰)	مهاجرت نقش‌های جنسیتی را تغییر نمی‌دهد. گرچه مهاجرت شوهران به افزایش موقت وظایف و مسئولیت‌های زنان منجر می‌شود، این نقش جدید به‌طور کلی به‌منزله فشار در نظر گرفته می‌شود و نباید آن را با آزادی زنان معادل دانست. پیشرفت‌های درخور توجه در موقعیت زنان روستایی عمدتاً نتیجه تغییرات اجتماعی و فرهنگی است. هرچند مهاجرت ممکن است نقش غیرمستقیم و تسریع در این فرایندها داشته باشد.
دالبرگ و آهلین ^۵ آهلین ^۵ (۲۰۱۰) [۲۳]	وجوه ارسالی از طرف مهاجران مرد روستایی، زندگی و نقش‌های همسرانشان را تحت‌تأثیر قرار می‌دهد و موجب تغییر در قدرت تصمیم‌گیری و تمرکز بیشتر آن‌ها بر فعالیت‌های خارج از خانه می‌شود، اما به‌تنهایی تأثیر کمی بر توانمندی زنان و توانایی‌های آن‌ها می‌تواند داشته باشد و در صورتی که با متغیرهایی مانند تغییر در ارزش‌های جنسیتی و تغییر ارزش‌های سنی ترکیب شود، می‌تواند موجب توانمندسازی زنان شود.
مک ایوی ^۶ (۲۰۰۸) [۳۴]	مهاجرت مردان باعث به‌وجود آمدن تغییرات مثبت و منفی متفاوتی برای زنان مانده در روستا می‌شود. وجوه ارسالی به صورت ثابت و پراکنده نتایج و تأثیرات مالی مختلفی بر همسران و خانواده‌های مهاجران دارد. افزایش حضور زنان در کارهای کشاورزی و افزایش روابط آن‌ها به مرور زمان نقش‌ها و روابط جنسیتی را تحت‌تأثیر قرار می‌دهد.
منوار و آگاجانیان ^۷ (۲۰۰۷) [۳۵]	مهاجرت مردان باعث به‌وجود آمدن تأثیرات متنوع در زندگی همسران خود می‌شود که شامل ابعاد اجتماعی فرهنگی در محیطی است که زنان در آن زندگی می‌کنند. اما موجب افزایش و تقویت نابرابری جنسیتی در وضعیت و روابط زنان (همسران مهاجر) نیز می‌شود.

مأخذ: یافته‌های تحقیق براساس منابع در دسترس، ۱۳۹۷

1. Ismailbekova
2. Rashid
3. Binzel, & Assaad
4. De Haas, Van Rooij
5. Dahlberg & Ahlin
6. McEvoy
7. Menji'var, & Agadjanian

«مهاجرت روستا- شهری، پدیده‌ای اجتماعی- اقتصادی است» [۱۳] که آثار و پیامدهای مختلفی بر منطقه مهاجر فرست، مهاجر پذیر و همچنین بر خود مهاجران و خانواده‌هایشان گذاشته است. به‌طور کلی، مطالعات انجام شده در ارتباط با موضوع را می‌توان در چند دسته کلی قرار داد. گروه اول، مطالعاتی هستند که به‌طور مستقیم و غیرمستقیم به آثار مختلف مهاجرت مردان از نواحی روستایی اعم از منفی و مثبت می‌پردازند، همچون به‌هم‌ریختگی تقسیم کار جنسیتی، زنانه‌شدن محیط روستا، تغییر نقش‌های جنسیتی، تغییرات الگوهای همسرگزینی، برهم‌خوردن نسبت جنسی، افزایش قدرت تصمیم‌گیری در زنان و... . دسته‌ای دیگر از مطالعات به بررسی رابطه بین مهاجرت مردان و موضوعاتی از قبیل تغییر سبک زندگی زنان و افزایش مشارکت در جامعه روستایی و توانمندسازی زنان و امثالهم می‌پردازند. بررسی پیشینه تحقیق نشان می‌دهد به‌رغم نگارش پژوهش‌های متعدد (بیش از ده‌ها مقاله، طرح پژوهشی و پایان‌نامه) در زمینه «مهاجرت»، مطالعات محدودی در داخل در زمینه «پیامدهای مهاجرت مردان روستایی با تحلیل جنسیتی» انجام پذیرفته است. تفاوت مطالعه حاضر با سایر مطالعات در مقایسه توأمان پیامدهای مثبت و منفی مهاجرت انفرادی مردان بر زنان روستایی و تلاش برای شناسایی رابطه بین پیامدهای (مثبت/ منفی) جنسیتی ناشی از مهاجرت با نوع مهاجرت است.

ابزار و روش‌ها

روش تحقیق توصیفی- تحلیلی است. این پژوهش از نظر کنترل شرایط پژوهش پیمایشی است و چون در یک مقطع زمانی معین صورت گرفته است، مطالعه‌ای مقطعی تلقی می‌شود و از آنجا که در مورد جمعیت نمونه معرف انجام می‌گیرد تا قدرت تعمیم‌پذیری داده‌ها فراهم شود، تحقیقی پهنانگر است. واحد تحلیل زنان روستایی دارای سرپرست خانوار مهاجر در شهرستان مشهد است. در این مطالعه، تأثیرات مثبت و منفی جنسیتی مهاجرت مردان در دو بعد اقتصادی با ۱۴ شاخص (۸ اثر مثبت و ۶ اثر منفی) و اجتماعی با ۱۶ شاخص (۷ اثر مثبت و ۹ اثر منفی) در طیف لیکرت (بسیار کم تا بسیار زیاد) مطرح بوده است. شایان ذکر است در این مطالعه متغیر مستقل و وابسته به صورت همبسته سنجش شده است. اطلاعات مورد نیاز در این بررسی با استفاده از روش‌های میدانی و اسنادی گردآوری شد. به منظور احراز پایایی سوالات متعدد تحقیق از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد. با توجه به ضرایب به‌دست‌آمده در بعد اجتماعی با ۰/۸۲ و در بعد اقتصادی با ۰/۸۵ پایایی پرسش‌نامه‌های تحقیق مطلوب ارزیابی شد. شهرستان مشهد در سال ۱۳۹۵ ۳ بخش و ۱۱ دهستان با ۵۷۸ آبادی (۱۹۲ آبادی خالی از سکنه و ۳۸۶ آبادی دارای سکنه) داشته است [۱۴]. در این مطالعه، جامعه آماری روستاهای دارای نسبت جنسی^۱ پایین است، با این توضیح که مهاجرت مردان سرپرست خانوار در این روستاها بیشتر انجام

۱. ترکیب جنسی به وسیله نسبت جنسی تحلیل می‌شود و عبارت است از تعداد مردانی که در مقابل هر ۱۰۰ زن قرار می‌گیرند؛ مثلاً، نسبت جنسی ۸۹ در روستای خیرآباد بدین معناست که در مقابل ۱۰۰ زن ۸۹ مرد در این روستا وجود دارد.

واکاوی پیامدهای مهاجرت مردان بر وضعیت زنان جامانده در نواحی روستایی... ۴۲۱

می‌شود. براساس سرشماری عمومی نفوس و مسکن، ۲۵/۳ درصد روستاهای شهرستان، معادل ۹۲ روستا، در سال ۱۳۹۰ دارای نسبت جنسی پایین بوده‌اند. به منظور تعیین حجم نمونه، ۲۵ درصد جامعه آماری (معادل ۲۲ روستا) به‌عنوان نمونه تعیین و به‌طور تصادفی انتخاب شدند. روستاهای بررسی شده در سال ۱۳۹۰ دارای ۱۸۳۹ خانوار بوده‌اند. به منظور تعیین حجم خانوارهای بررسی شده از فرمول کوکران با ضریب خطای ۰/۰۵۳ استفاده شد و ۲۸۹ خانوار روستایی دارای سرپرست مهاجر به‌عنوان نمونه تعیین و براساس قاعده تسهیم به نسبت حجم نمونه هر روستا تعیین شد (جدول ۲). خانوارهای بررسی شده به روش گلوله برفی شناسایی شدند و سپس براساس معیارهای تعریف شده در پرسش‌نامه تحقیق تأثیرات مهاجرت مردان بر زنان بررسی شد.

جدول ۲. اطلاعات جمعیتی روستاهای نمونه تحقیق در شهرستان مشهد

ردیف	نام روستا	تعداد خانوارهای روستا	تعداد مردان	تعداد زنان	نسبت جنسی	تعداد نمونه
مرکزی	کنویست	۲۴	۷۰۱	۱۹۶	۳۳۱	۱۹
	هلالی	۷	۲۸۵	۷۱	۱۳۳	۱۴
	جلالی	۳۵	۶۳۹	۱۶۸	۳۰۲	۲۰
	سیح	۷۰	۴۷۳	۱۴۹	۲۱۶	۱۵
	کارده	۶۰	۴۰۲	۱۳۹	۱۷۸	۱۴
	کوشک‌آباد	۴۵	۲۷۴	۹۱	۱۲۳	۱۲
احمدآباد	تبادکان	۸	۷۵	۲۲	۳۵	۷
	ده‌سرخ	۵۴	۴۵۳	۱۵۶	۲۰۷	۱۶
	بزوشک	۴۵	۴۰۲	۱۴۲	۱۸۶	۱۴
	بررود	۶۰	۱۳۳	۴۰	۶۰	۱۰
	عبدالمجید	۶۰	۱۱۶	۳۸	۵۳	۱۰
	ابرش / ابرشک	۵۵	۴۳۸	۱۴۵	۲۰۰	۱۵
رضویه	پیوه ژن	۹۰	۲۷۹	۸۲	۱۲۹	۱۴
	تکروک سفلی	۸۰	۹۵	۲۷	۴۲	۱۰
	حسین‌آبادگزیند	۷۵	۱۶۲	۴۲	۷۲	۱۲
	آبروان	۴۵	۱۳۸	۳۷	۶۴	۱۲
	بیاروند	۹۰	۱۲۱	۳۳	۵۳	۱۲
	میامی	۳۲	۱۲۷	۴۷	۵۸	۱۲
پایین ولایت	کلاته‌منار	۷۲	۳۸۸	۱۰۷	۱۸۰	۱۶
	دهنه‌چهل	۷۰	۲۰۶	۵۳	۹۷	۱۳
	بوته‌گز	۸۳	۸۶	۲۸	۴۰	۱۰
	بوته‌مرده	۸۰	۸۱	۲۶	۳۶	۱۲
جمع	۲۲	۵۶۴	۶۰۷۴	۱۸۳۹	۲۷۹۵	۲۸۹

مآخذ: مرکز آمار ایران، مستخرج از نتایج عمومی نفوس و مسکن.

مبانی نظری

«مهاجرت مهم‌ترین شکل تحرک مکانی جمعیت قلمداد می‌شود و به معنای اعم کلمه عبارت است از ترک سرزمین اصلی و ساکن شدن در سرزمین دیگر به‌طور دائم یا موقت. ولی به معنای اخص کلمه، که مهم‌ترین نوع تحرک جمعیت است، عبارت است از جابه‌جاشدن دسته‌جمعی یا انفرادی انسان‌ها به‌طور دائم بدون قصد بازگشت به مبدأ» [۳]. شاپان ذکر است که «مهاجرت یک جریان است نه یک رویداد» [۸؛ ۴۰]. طبقه‌بندی مهاجرت عمدتاً براساس معیارهایی از قبیل ۱. زمان مهاجرت (کوتاه‌مدت، میان‌مدت، بلندمدت)، ۲. مسافت طی شده (مهاجرت‌های نزدیک، مهاجرت‌های متوسط، مهاجرت‌های دور)، ۳. خواست یا تمایل مهاجران (مهاجرت اختیاری یا اجباری)، ۴. تعداد (انفرادی و گروهی) و ۵. قلمرو سیاسی (مهاجرت داخلی و خارجی) صورت می‌گیرد.

مهاجرت روستا-شهر عموماً مهم‌ترین شکل مهاجرت داخلی محسوب می‌شود. این نوع مهاجرت بین سکونت‌گاه‌های شهری و روستایی در حد متناسب بخشی از جریان منطقی تعامل فضایی بین آن‌ها به شمار می‌رود که برای تداوم فرایند توسعه و تکامل این جوامع ضروری است [۱۰] و از آن به‌منزله «دریچه ایمنی^۱» یاد می‌شود [۴۰]. اما مسئله مهاجرت بی‌رویه روستا-شهری از مسائل اساسی است که کشورهای جهان سوم با آن روبه‌رو هستند. از مشخصات بارز این نوع مهاجرت مردگزين بودن آن است. بررسی‌ها نشان می‌دهد الگوی مشترک مشخصه مهاجرت مردان در کشورهای در حال توسعه آن است که آن‌ها برای جست‌وجوی کار، همسران و فرزندان خود را در مبدأ جا می‌گذارند [۲۵]. به عبارت دیگر، مردان بدون خانواده‌هایشان مهاجرت می‌کنند. جابه‌جایی موقت و معمولاً تکراری کارگران مهاجر بین محل زندگی و مقصد با هدف اشتغال، به مهاجرت چرخه‌ای یا تکراری معروف است و برای اولین بار در دهه ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ در ارتباط با شهرنشینی و مهاجرت داخلی مطرح شد که می‌تواند بین کشور یا بین شهر یا روستا صورت گیرد [۲۹؛ ۳۶].

در مورد عوامل مؤثر بر پدیده مهاجرت‌های داخلی نظریه‌های گوناگونی ارائه شده است. بوگ با طرح مؤلفه‌های مؤثر در ایجاد انگیزه برای مهاجرت‌های روستا-شهری معتقد است دو گروه از عوامل شامل عوامل کشش و عوامل فشار در مهاجرت‌های روستا-شهری مؤثرند. وی معتقد است عوامل کشش یا جاذبه عمدتاً شامل: فرصت‌های شغلی مناسب، مراکز تفریحی و جاذب، مسکن و خدمات آموزشی است که در شهرها متمرکزند. پاره‌ای از عوامل فشار یا دافع نیز مانند محدودیت و نبود بستر مناسب برای رشد خلاقیت‌های فردی و شخصیتی، ازدواج، اشتغال، خشک‌سالی‌های مستمر، روابط ناعادلانه و تبعیض‌آمیز مانع از ماندگاری و سبب جدایی جمعیت از روستاها و جذب آن‌ها به شهرها می‌شود [۱۳]. صاحب‌نظران و متخصصان مهاجرت در زمینه پیامدهای مهاجرت دیدگاه‌های متفاوتی ارائه

1. safety valve

کرده‌اند. اکثریت قریب به اتفاق آن‌ها بر این باورند که مهاجرت، خواه دائم، خواه موقت و به لحاظ زمانی کوتاه یا بلندمدت و از نظر تعداد کم یا زیاد، سرانجام در مبدأ و مقصد و همچنین خود مهاجران و خانواده‌هایشان دگرگونی‌هایی ایجاد می‌کند و وضعیت مناطق مهاجرپذیر و مهاجرفرست و خود مهاجران هیچ‌گاه نسبت به وضعیت قبل از مهاجرت یکسان نمی‌ماند [۱۱]. گرچه نمی‌توان آثار و پیامدهای مهاجرت مردان سرپرست خانوار بر زنان روستایی را به صورت دقیق تقسیم‌بندی کرد، در این مطالعه آثار مهاجرت انفرادی مردان سرپرست، با توجه به موضوع، در دو مقوله کلی و به شرح ذیل طبقه‌بندی شد.

الف) آثار اجتماعی مهاجرت انفرادی مردان سرپرست خانوار بر زنان روستایی: با توجه به اینکه با مهاجرت مردان از سکونت‌گاه‌های روستایی، تحولات مثبت و منفی گسترده‌ای در ساختار اجتماعی روستا، به‌خصوص بر وضعیت زنان روستایی، به وجود می‌آید، می‌تواند آثار مثبت اجتماعی متعددی بر زنان روستایی از جمله: افزایش کنش‌های اجتماعی زنان، تغییر در نقش‌های اجتماعی زنان، تقویت روحیه خوداتکایی و مدیریت در زنان، «آزادی در تصمیم‌گیری و درنهایت تحرک و مشارکت در فعالیت‌های سیاسی و عواملی از این قبیل» [۴۳]، افزایش تحرک اجتماعی و کاهش تفاوت‌های طبقه‌ای [۲۶] داشته باشد. از جمله آثار منفی اجتماعی مهاجرت بر وضعیت زنان روستایی، افزایش وابستگی زنان، امید به آینده ضعیف، مضاعف‌شدن کار روزمره، ناامنی اجتماعی و... است.

ب) آثار اقتصادی مهاجرت انفرادی مردان سرپرست خانوار بر زنان روستایی: مهاجرت مردان موجب کمبود کارگر می‌شود و بسیاری از خانواده‌ها، به‌ویژه زنان و فرزندان مهاجران، ممکن است بیشتر کارهای کشاورزی را بر دوش گیرند. وقتی مردان به‌تنهایی مهاجرت کنند، زنان علاوه بر انجام‌دادن وظایف خود، کارهای کشاورزی شوهرانشان را نیز برعهده می‌گیرند و مسئول گرداندن خانواده می‌شوند. زنان در امور مربوط به خانه و مزرعه تصمیم می‌گیرند. در درازمدت، برون‌کوچی مداوم مردان ممکن است فعالیت‌ها و مسئولیت‌های زنان را گسترش دهد و از این راه نقش آنان را دگرگون کند [۱۱]. در مجموع، مهاجرت می‌تواند آثار مثبت و منفی اقتصادی متعددی نیز در مبدأ از نظر جنسیتی داشته باشد. از تأثیرات اقتصادی مثبت مهاجرت مردان بر زنان روستایی می‌توان به عواملی مانند: افزایش درآمد، تقویت وضعیت درآمد اقتصادی خانوارهای مهاجر، دسترسی بیشتر زنان به منابع مالی و اعتباری، ایجاد و افزایش حق مالکیت زمین و افزایش مدیریت دخل و خرج اشاره کرد. از تأثیرات منفی اقتصادی مهاجرت مردان می‌توان به عواملی مانند: واگذاری وظایف اقتصادی خانواده به زنان، افزایش مشکلات اقتصادی، تناسب‌نداشتن درآمد با میزان زحمت متحمل‌شده، تخلیه نیروی کار فعال و مستعد، کاهش و فروپاشی تدریجی کشاورزی، افزایش بیشتر وظایف اقتصادی زنان و... اشاره کرد.

بررسی‌ها نشان می‌دهد ماهیت تأثیرات مهاجرت می‌تواند پیچیده، ناهمگون و منوط به بستر و زمینه باشد [۲۴]، در همین ارتباط، تأثیر مهاجرت بر زنان جامانده منوط به توانایی و زمینه و همچنین محیط خانواده‌هایی که زن در آن قرار دارد، می‌تواند مثبت، منفی یا هر دو باشد [۱۹].

براساس نتایج آخرین سرشماری صورت گرفته، حدود ۲۲ میلیون نفر از جمعیت کشور در نقاط روستایی زندگی می‌کنند که ۱۰/۸۹ میلیون نفر را زنان تشکیل می‌دهند [۱]. در ایران، همانند بسیاری از کشورهای آسیایی، علاوه بر مهاجرت خانوارهای روستایی به شهر، پدیده مهاجرت انفرادی مردان به صورت قطعی یا فصلی نیز وجود دارد. گزارش‌ها حاکی از آن است که در بعضی از مناطق تا ۵۰ درصد خانوارهای روستایی با سرپرستی و مدیریت زنان فعالیت‌های کشاورزی دارند. در این زمان، حتی فعالیت‌های سنگین کشاورزی مانند آماده کردن زمین، انبار کردن و سایر اموری که معمولاً مردان انجام می‌دهند، به علت نبود مردان در روستا، از سوی زنان و دختران صورت می‌گیرد [۱۲]. از آنجا که تحولات جمعیتی امری مهم و در ایجاد تغییرات اقتصادی-اجتماعی بسیار مؤثر است، توجه به تغییرات متأثر از مهاجرت در برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری کلان و منطقه‌ای امری اجتناب‌ناپذیر و الزامی است. همچنین، آگاهی از آثار مهاجرت در نواحی روستایی با نگاهی جنسیتی می‌تواند به کاهش تأثیرات منفی مهاجرت مردان سرپرست خانوار بر زنان روستایی کمک کند.

با توجه به آنچه گفته شد، ارتباط متقابل و تنگاتنگی بین جنسیت و مهاجرت وجود دارد. از یک سو، روابط و ساختار جنسیتی به‌طور اساسی شرایط و تصمیمات مهاجرتی را تحت تأثیر قرار می‌دهد و از سوی دیگر جنسیت عامل مهم و تعیین‌کننده‌ای برای درک و تحلیل علل و پیامدهای مهاجرت است [۹].

یافته‌ها

یافته‌های توصیفی تحقیق

در این مطالعه، ۲۸۹ زن دارای سرپرست خانوار مهاجر در ۲۲ روستای شهرستان مشهد بررسی شده‌اند. میانگین سنی پاسخ‌گویان ۳۷ سال و میانگین سنی همسران آن‌ها ۴۲ سال است. حدود ۹۳/۴ درصد پاسخ‌گویان متأهل و مابقی بیوه یا مطلقه بوده‌اند. حدود ۹۰ درصد زنان پنج سال و کمتر از آن تحصیل داشته‌اند. میانگین سال‌های تحصیل زنان بررسی‌شده ۳/۳۸ سال است. تنها تعداد ۹۸ زن (معادل ۳۳/۹ درصد) شغل درآمدزا داشته‌اند که از این تعداد، ۷۴ نفر (معادل ۷۵/۵ درصد)، در بخش خدمات، تعداد ۱۴ نفر (معادل ۱۴/۳ درصد) شاغل در بخش صنعت و تعداد ۱۰ نفر (معادل ۱۰/۲ درصد) شاغل در بخش کشاورزی (عمدتاً دامدار) بوده‌اند. از تعداد ۹۸ نفر شاغل زن، تعداد ۷۲ نفر (معادل ۷۳/۵ درصد) در خانه مشغول به کسب درآمد هستند. این افراد در فعالیت‌هایی مانند پاک‌کردن زعفران، شکستن پسته، عروسک‌دوزی، بسته‌بندی کاغذی و درست کردن تسبیح و... مشغول به فعالیت‌اند.

علت اصلی مهاجرت سرپرستان خانواده، که همگی مرد هستند، عمدتاً فقدان فرصت‌های شغلی و نداشتن درآمد کافی در روستا با ۵۳/۶ درصد است. مقصد مهاجرت سرپرست خانواده عمدتاً نقاط شهری شهرستان است. حدود ۲۶ درصد مهاجران به شهر مشهد، ۱۰/۷ درصد به

شهرک رضویه و ۶/۲ درصد به شهر ملک‌آباد مهاجرت می‌کنند. حدود ۲۹/۴ درصد از سرپرستان خانوار به سایر نواحی روستایی شهرستان مهاجرت می‌کنند و ۳/۱ درصد نیز به زمین‌های زراعی اطراف مشهد روزانه مهاجرت می‌کنند. شایان ذکر است که شغل اغلب سرپرستان خانوارهای مهاجر با تعداد ۱۲۶ نفر (معادل ۴۳/۶ درصد)، کارگری (اعم از کارگر میدان‌بار، کارگر حفر چاه، کارگر آهنگری، کارگری و شاگردی در مغازه و در سوپر، کارگر شیشه‌بری، کارگر کارخانه‌ها و تولیدی‌ها، کارگری هتل و انواع کارگری ساختمان و امثال این) است. میانگین سال‌های مهاجرت سرپرست خانوار حدود ۱۱ سال است. کمترین سال‌های مهاجرت ۲ و بیشترین سال‌های مهاجرت ۲۶ سال است.

پیامدهای اقتصادی مهاجرت مردان سرپرست خانوار بر زنان روستایی

در جدول ۳ ارزیابی زنان در مورد پیامدهای اقتصادی مهاجرت مردان سرپرست خانوار به کمک آزمون t تک‌نمونه‌ای ارائه شده است. با توجه به طیف بررسی‌شده، میانۀ نظری عدد ۳ است. نتایج نشان می‌دهد با توجه به سطح معناداری ($Sig=0/000$) اختلاف میانگین با میانۀ نظری در کلیۀ شاخص‌ها به جز «افزایش حجم کار روزانه زنان در خانواده» ($Sig=0/496$) معنادار شده است.

الف) پیامدهای مثبت اقتصادی مهاجرت مردان بر زنان روستایی: مطالعات میدانی نشان داد عمده‌ترین تأثیر مثبت مهاجرت مردان بر وضعیت اقتصادی زنان روستایی «افزایش تمایل به اشتغال در فعالیت‌های درآمدزا» با میانگین ۴/۳۲ است. در این ارتباط، ۸۳/۷ درصد زنان معتقد بودند مهاجرت مردان باعث «افزایش تمایل زنان به اشتغال در فعالیت‌های درآمدزا» در حد زیاد و بسیار زیاد شده است. دومین اثر مثبت اقتصادی مهاجرت مردان «افزایش دخالت زنان در دخل و خرج و کنترل دارایی‌های خانواده» با میانگین ۳/۵۸ است. در این زمینه، ۵۳ درصد پاسخ‌گویان معتقد بودند مهاجرت مردان موجب افزایش دخالت زنان در دخل و خرج و کنترل دارایی‌های خانواده در حد زیاد و خیلی زیاد شده است. اما اثر مهاجرت مردان روستایی بر مواردی همچون «افزایش اختیار در خرید و فروش اموال و دارایی‌هایی خود» و «افزایش میزان مالکیت بر منابع تولید خانواده (زمین، آب)» به ترتیب با میانگین‌های ۱/۷۱ و ۱/۲۶ از دیدگاه زنان بسیار پایین ارزیابی شده است.

ب) پیامدهای منفی اقتصادی مهاجرت مردان بر زنان روستایی: عمده‌ترین اثر منفی اقتصادی مهاجرت مردان از دیدگاه زنان روستایی «افزایش مسئولیت در حوزه‌های مختلف اقتصادی خانواده» با میانگین ۲/۹۸ است؛ به طوری که ۳۰/۰۳ درصد زنان اعلام داشته‌اند مسئولیت آن‌ها در حوزه‌های مختلف اقتصادی خانوار در حد زیاد و بسیار زیاد افزایش یافته است. دومین اثر منفی عمده مهاجرت مردان روستایی «سهیم‌بودن در تأمین درآمد خانواده (نان‌آوری و درآمدزایی)» با میانگین ۲/۱۸ است؛ به طوری که ۱۷/۷ درصد زنان روستایی عنوان کرده‌اند که با مهاجرت سرپرستان مرد از نواحی روستایی نقش زنان در نان‌آوری و کسب درآمد برای خانواده در حد زیاد و بسیار زیاد افزایش یافته است. زنان اثر مهاجرت مردان بر افزایش

فقر و محرومیت خانواده را در حد کم و بسیار کم ارزیابی کرده‌اند. با توجه به اینکه نوع مهاجرت عمده سرپرستان خانوارهای بررسی شده روزانه بوده است، مهاجرت مردان باعث کسب درآمد و ایجاد رفاه بیشتر برای خانواده شده است.

جدول ۳. آزمون t تک‌نمونه‌ای در مورد پیامدهای مهاجرت مردان بر وضعیت اقتصادی زنان روستایی

تأثیرات	شاخص‌های بررسی شده	میانگین	میانۀ نظری = ۳	
			آماره t	سطح معناداری
تأثیرات مثبت اقتصادی	افزایش مشارکت در فعالیت‌های کشاورزی	۲,۲۸	-۷,۶۳	۰,۰۰
	افزایش مشارکت در انجام‌دادن فعالیت‌های مختلف دامداری	۳,۲۱	۲,۱۳۲	۰,۰۳۴
	افزایش میزان مالکیت بر منابع تولید خانواده (زمین، آب)	۱,۲۶	-۴۵,۹۳	۰,۰۰
	افزایش اختیار در خرید و فروش اموال و دارایی‌هایی خود	۱,۷۱	-۲۱,۹۲	۰,۰۰
	افزایش میزان پس‌انداز	۲,۰۷	-۱۷,۸۶	۰,۰۰
	افزایش دخالت در دخل و خرج خانواده و کنترل دارایی‌های خانواده	۳,۵۸	۹,۹۰	۰,۰۰
	افزایش تمایل به اشتغال در فعالیت‌های درآمدزا	۴,۳۲	۲۳,۱۷	۰,۰۰
	افزایش تمایل به سرمایه‌گذاری جهت راه‌اندازی کسب‌وکار	۱,۸۹	-۱۸,۰۹	۰,۰۰
	افزایش فقر و محرومیت خانواده به دلیل مهاجرت مردان	۱,۲۱	-۵۹,۱۵	۰,۰۰
	افزایش حجم کار روزانه در خانواده	۲,۹۶	-۰,۶۸۱	۰,۴۹۶
تأثیرات منفی اقتصادی	انجام‌دادن کارهایی که صرفاً مردانه هستند (تهیه سوخت، پاروکردن برف)	۱,۹۶	-۱۷,۶۳	۰,۰۰
	فعالیت دختران کم‌سن‌وسال در کارهای تولیدی	۲,۱۲	-۱۵,۵۳	۰,۰۰
	سهیم‌بودن در تأمین درآمد خانواده (نان‌آوری و درآمدزایی)	۲,۱۸	-۱۱,۱۷	۰,۰۰
	افزایش مسئولیت در حوزه‌های مختلف اقتصادی خانواده	۲,۹۸	-۰,۲۶	۰,۰۰

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۶

پیامدهای اجتماعی مهاجرت مردان سرپرست خانوار بر زنان روستایی

نتایج آزمون t تک‌نمونه‌ای نشان می‌دهد با توجه به سطح معناداری ($Sig=0,000$) اختلاف میانگین با میانه نظری در کلیه شاخص‌ها به جز «کاهش باروری در زنان» ($Sig=0,143$) معنادار شده است (جدول ۴)

الف) پیامدهای مثبت اجتماعی مهاجرت مردان بر زنان روستایی: عمده‌ترین تأثیر مثبت مهاجرت مردان بر وضعیت اجتماعی زنان روستایی مربوط به «افزایش توانمندی در انجام‌دادن کارهای مختلف» با میانگین ۳,۸۳ است؛ به طوری که ۶۵,۷ درصد از پاسخ‌گویان معتقد بودند مهاجرت مردان باعث «افزایش توانمندی زنان در انجام‌دادن کارهای مختلف» در حد زیاد و بسیار زیاد شده است. دومین اثر مثبت مهاجرت مردان «افزایش اعتمادبه‌نفس در انجام‌دادن کارهای مختلف» با میانگین ۳,۷ است. در این زمینه، ۶۰,۵ درصد از زنان معتقد بودند مهاجرت مردان باعث «افزایش اعتمادبه‌نفس زنان در انجام‌دادن کارهای مختلف» در حد زیاد و بسیار زیاد شده است. سومین اثر مثبت «کاهش سنت‌های اجتماعی محدودکننده در مورد زنان» با میانگین ۳,۶۹ است. در این زمینه، ۵۹,۲ درصد از پاسخ‌گویان معتقد بودند مهاجرت مردان باعث «کاهش سنت‌های اجتماعی محدودکننده در مورد زنان (سخت‌گیری‌های سنتی در مورد زنان و دختران) در خانواده» در حد زیاد و بسیار زیاد شده است.

ب) پیامدهای منفی اجتماعی مهاجرت مردان بر زنان روستایی: عمده‌ترین اثر منفی مهاجرت مردان بر زنان روستایی «افزایش وابستگی زنان به اقوام، دوستان و همسایگان» با میانگین ۲,۷۳ است. در این زمینه ۳۰,۱ درصد زنان عنوان کرده‌اند که مهاجرت مردان موجب افزایش وابستگی زنان به اقوام، دوستان و همسایگان به دلیل عدم حضور مرد در طول روز در حد زیاد و خیلی زیاد شده است. دومین اثر منفی مهاجرت مردان «کاهش شانس ازدواج دختران روستایی» با میانگین ۲,۴۹ و سومین اثر منفی «ایجاد احساس استرس و اضطراب یا افسردگی» در زنان روستایی با میانگین ۲,۲۰ است.

جدول ۴. آزمون t تک‌نمونه‌ای در مورد پیامدهای مهاجرت مردان بر وضعیت اجتماعی زنان روستایی

تأثیرات	شاخص‌های بررسی شده	میانگین	آماره t	Sig. (2-tailed)	آماره t
پیامدهای اجتماعی	کاهش سنت‌های اجتماعی محدودکننده در مورد زنان	۳,۶۹	۱۲,۷۲	۰,۰۰	۰,۶۸۹
	افزایش مشارکت و عضویت در تشکل‌های مردمی	۱,۷۹	-۲,۰۶	۰,۰۰	-۱,۲۱۵
	بهبود وضعیت بهداشت و تغذیه خانوار	۲,۸۴	-۳,۱۹	۰,۰۰	-۰,۱۵۶
	افزایش اعتمادبه‌نفس در انجام‌دادن کارهای مختلف	۳,۷۰	۱۴,۹۹	۰,۰۰	۰,۶۹۹
	افزایش توانمندی در انجام‌دادن کارهای مختلف	۳,۸۳	۱۶,۹۹	۰,۰۰	۰,۸۳۰
	افزایش قدرت و اقتدار زنان بین اهالی خانه	۳,۴۹	۱۰,۲۴	۰,۰۰	۰,۴۹۵
	افزایش قدرت تصمیم‌گیری زنان در مسائل مختلف	۳,۴۸	۱۰,۲۹	۰,۰۰	۰,۴۸۴

میانۀ نظری = ۳			میانگین	شاخص‌های بررسی شده	تأثیرات
آمارۀ t	Sig. (2-tailed)	آمارۀ t			
-۱٫۶۱۲	۰٫۰۰	-۴۵٫۰۶	۱٫۳۹	اشکال در تربیت فرزندان	تأثیرات اجتماعی
-۰٫۵۰۵	۰٫۰۰	-۹٫۳۳	۲٫۴۹	کاهش شانس ازدواج دختران	
-۱٫۳۳۹	۰٫۰۰	-۱۹٫۷۹	۱٫۶۶	سرپرستی خانواده از سوی زنان	
-۰٫۰۹۷	۰٫۱۴۳	-۱٫۴۷	۲٫۹۰	کاهش باروری زنان	
-۱٫۳۹۴	۰٫۰۰	-۲۴٫۸۳	۱٫۶۱	افزایش تعداد زنان سرپرست خانوار	
-۱٫۵۸۸	۰٫۰۰	-۳۰٫۲۱	۱٫۴۱	سرپرستی سالخوردگان در خانواده برعهده زنان	
-۱٫۵۰۵	۰٫۰۰	-۳۹٫۲۸	۱٫۴۹	ایجاد احساس ناامنی اجتماعی	
-۰٫۸۰۳	۰٫۰۰	-۱۳٫۲۴	۲٫۲۰	ایجاد احساس استرس و اضطراب یا افسردگی	
-۰٫۲۶۶	۰٫۰۰	-۳٫۵۹	۲٫۷۳	افزایش وابستگی زنان به اقوام، دوستان و همسایگان	

ماخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۶.

پیامدهای مهاجرت مردان

به منظور مقایسه میانگین تأثیرات مثبت و منفی مهاجرت در دو بعد اجتماعی و اقتصادی از آزمون t دونمونه جفتی/همبسته استفاده شد. در این آزمون، مقیاس هر دو متغیر باید کمی و در سطح فاصله‌ای و نسبی باشد [۴] که با توجه به ترکیب چندین شاخص «مقیاس متغیرها از رتبه‌ای به فاصله‌ای ارتقا یافت» [۲]. همچنین ضرایب چولگی و کشیدگی ($1.5 \leq SK \& KU \leq 1.5$) حاکی از نرمال بودن توزیع متغیرهای بررسی شده است (جدول ۵).

جدول ۵. نتایج آزمون t جفت نمونه‌ای^۱ به منظور مقایسه تأثیرات مثبت و منفی مهاجرت انفرادی مردان

Sig	آمارۀ t	میزان اختلاف در سطح اطمینان ۹۵٪		میانگین	انحراف معیار	میانگین	تأثیرات مهاجرت	بعد
		حد پایین	حد بالا					
۰٫۰۰۰	۳۶	۱٫۳۴۳	۱٫۲۰۴	۱٫۲۷۳	۰٫۴۳۱	۳٫۲۶۱	مثبت	اجتماعی
					۰٫۴۰۹	۱٫۹۸۸	منفی	
۰٫۰۰۰	۸٫۵۱۷	۰٫۳۸۳	۰٫۲۳۳	۰٫۳۰۳	۰٫۴۵۷	۲٫۵۳۹	مثبت	اقتصادی
					۰٫۵۸۹	۲٫۲۳۶	منفی	

1. Paired Samples Test

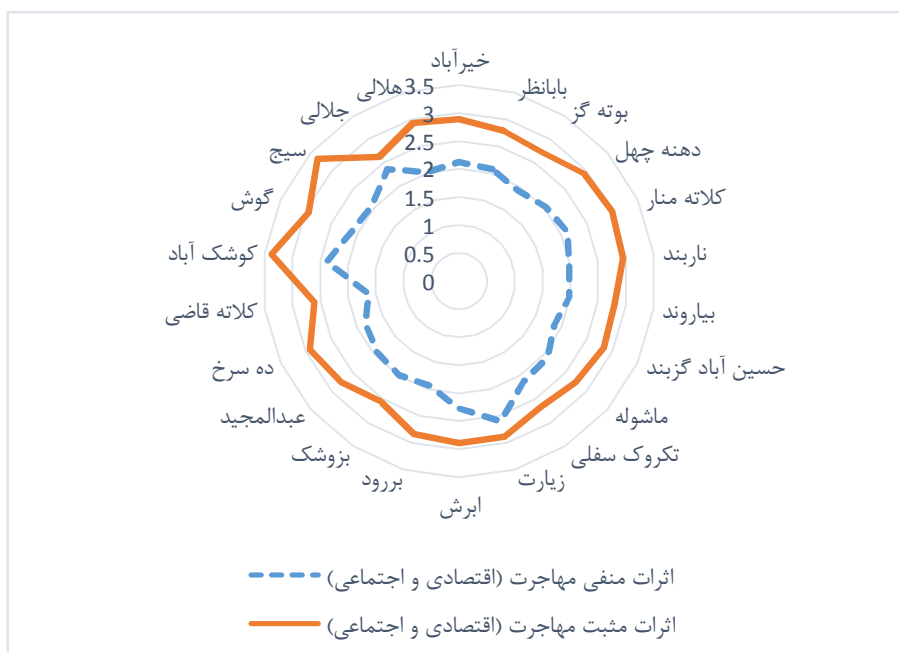
با استناد به مقادیر آزمون در بعد اجتماعی ($T=۳۶$ & $Sig=۰/۰۰۰$) میانگین تأثیرات مثبت و منفی تفاوت معناداری باهم دارند؛ به طوری که میانگین تأثیرات مثبت اجتماعی $۳/۲۶۱$ و میانگین تأثیرات منفی اجتماعی $۱/۹۸۸$ است. لذا از دیدگاه زنان روستایی مهاجرت مردان بیشتر حامل تأثیرات مثبت است تا منفی. غیبت مردان و نبودشان در روستا موجب واگذاری مسئولیت‌هایی که معمولاً توسط مردان انجام می‌شده به زنان می‌شود. این مسئله به مرور زمان باعث کاهش سنت‌های اجتماعی محدودکننده در مورد زنان و دختران (با میانگین $۳/۶۹$)، افزایش اعتمادبه‌نفس در آن‌ها (با میانگین $۳/۷۰$) و افزایش توانمندی آن‌ها در انجام دادن کارهای مختلف (با میانگین $۳/۸۳$) شده است.

همچنین، با استناد به مقادیر آزمون ($T=۸/۵۱۷$ & $Sig=۰/۰۰۰$) میانگین تأثیرات مثبت و منفی اقتصادی تفاوت معناداری باهم دارد؛ به طوری که میانگین تأثیرات مثبت اقتصادی $۲/۵۳۹$ و میانگین تأثیرات منفی اقتصادی $۲/۲۳۶$ است. لذا از دیدگاه زنان روستایی مهاجرت مردان بیشتر حامل تأثیرات مثبت است تا منفی. این امر با نوع غالب مهاجرت مردان روستایی که روزانه یا رفت‌وبرگشتی است قابل تبیین است. از جمله تأثیرات مثبت اقتصادی مهاجرت مردان بر زنان روستایی افزایش تمایل به اشتغال در فعالیتهای درآمدزا (با میانگین $۴/۳۲$)، افزایش دخالت در دخل‌وخرج خانواده و کنترل دارایی‌های خانواده (با میانگین $۳/۵۸$) است. درنهایت، تأثیرات منفی و مثبت مهاجرت مردان به شرح جدول ۶ بررسی شد.

جدول ۶. نتایج آزمون t جفت نمونه‌ای در مورد مقایسه تأثیرات مثبت و منفی مهاجرت

Sig	آماره t	میزان اختلاف در سطح		میانگین	انحراف معیار	میانگین	تأثیرات مهاجرت
		اطمینان ۹۵٪	حد پایین حد بالا				
۰/۰۰۰	-۲۸/۴۲۰	۸۴۳۸۱	-۷۳۴۵۰	-۷۸۹۱۶	۰/۳۸۴	۲/۰۸۷	منفی
					۰/۳۵۹	۲/۸۷۶	مثبت

با استناد به جدول ۶، مقدار آزمون ($T=۲۸/۴۲۰$ & $Sig=۰/۰۰۰$) تفاوت معناداری بین تأثیرات مثبت و منفی مهاجرت مردان بر زنان روستایی وجود دارد. میانگین تأثیرات مثبت (اقتصادی و اجتماعی) $۲/۸۷۶$ و میانگین تأثیرات منفی (اقتصادی و اجتماعی) $۲/۰۷۸$ است. لذا از دیدگاه زنان روستایی مهاجرت مردان تأثیرات مثبت بیشتری نسبت به تأثیرات منفی در کلیه روستاهای بررسی شده در پی داشته است (نمودار ۱).

نمودار ۱. رادار تأثیرات مثبت و منفی مهاجرت مردان بر زنان در سکونت‌گاه‌های روستایی شهرستان مشهد

بررسی اثر نوع مهاجرت مردان روستایی بر تأثیرات جنسیتی مهاجرت

در ادامه این پرسش مطرح می‌شود که آیا بالابودن تأثیرات مثبت در شهرستان مشهد با نوع مهاجرت قابل تبیین است. بدین منظور، با توجه به نبود پیش‌فرض‌های رگرسیون در تحقیق حاضر (مانند عدم استقلال باقی‌مانده‌ها و...)، از آزمون «تحلیل واریانس یک‌طرفه» استفاده شد. در این مطالعه، نوع مهاجرت پاسخ‌گویان به کمک سؤال «تعداد روزهای حضور مرد در منزل طی ماه» کمی و به کمک تحلیل خوشه‌ای، در سه خوشه: ۱. مهاجرت روزانه^۱ (مهاجرت مرد به صورت پاندولی و رفت‌وبرگشت روزانه است و مرد طی روز به شهر مشهد مهاجرت می‌کند و پس از اتمام کار به روستا برمی‌گردد)، ۲. مهاجرت موقت/ کوتاه‌مدت (حضور مرد بین ۷ تا ۲۵ روز ماه در منزل)، ۳. مهاجرت موقت/ طولانی‌مدت^۲ (حضور مرد کمتر از ۶ روز ماه در منزل)،

۱. مهاجرت روزانه معمولاً در مورد روستاهای نزدیک به مشهد صورت می‌گیرد و مهاجران عمدتاً کارگر ساده‌اند. این افراد روزانه برای اشتغال به نواحی اطراف، مانند مشهد، رضویه، نیشابور، شهرک‌های اطراف، روستاهای بزرگ و... مهاجرت می‌کنند. البته این روند در فصل‌های مختلف مانند تابستان و زمستان کمی متفاوت است.
 ۲. این مهاجران (اهالی روستای زیارت) کسانی هستند که در شهرهای دورتر از محل زندگی خود مانند کیش و

تعریف شد. شایان ذکر است «تحلیل خوشه‌ای» روشی آماری برای تعیین گروه‌ها یا خوشه‌های همگن است و شامل مجموعه گسترده‌ای از تکنیک‌های طراحی شده برای یافتن گروهی از اقلام مشابه در مجموعه داده‌هاست [۲۸]. خانوارهایی که در متغیر مورد نظر (میزان حضور مرد در منزل) نمره‌های نزدیک به هم کسب کرده‌اند، در یک خوشه یا مجموعه به شرح جدول ۷ طبقه‌بندی شدند.

جدول ۷. گروه‌بندی نوع مهاجرت براساس تحلیل خوشه‌ای با استفاده از روش Ward

گروه‌بندی براساس روش Ward	تعداد	درصد
مهاجرت روزانه	۲۵۲	۸۷٫۲
مهاجرت موقت (کوتاه‌مدت)	۲۷	۹٫۳
مهاجرت موقت (طولانی‌مدت)	۱۰	۳٫۵
جمع	۲۸۹	۱۰۰

براساس تحلیل خوشه‌ای مهاجرت سرپرست اغلب خانوارها (معادل ۸۷٫۲ درصد) «روزانه» است. در این خانوارها، سرپرست به‌رغم مهاجرت، کل ماه (۳۰ روز) در منزل حضور دارد. حدود ۹٫۳ درصد خانوارهای بررسی‌شده غیبت موقت (کوتاه‌مدت، بین ۷ تا ۲۵ روز ماه) دارند. حدود ۳٫۵ درصد خانوارهای بررسی‌شده غیبت طولانی‌مدت (کمتر از ۶ روز در ماه) در منزل حضور دارند.

با توجه به سطح معناداری در تأثیرات اجتماعی ($Sig= ۰٫۰۰۱$) و تأثیرات اقتصادی ($۰٫۰۶۳$) ANOVA، در جدول ۸ و ۹ نوع مهاجرت بر تأثیرات منفی اجتماعی و اقتصادی ناشی از مهاجرت مؤثر است. میانگین تأثیرات منفی بین خانوارهایی که سرپرست به صورت روزانه مهاجرت دارد ۱٫۹۶۳ در مهاجرت موقت کوتاه‌مدت مرد ۲٫۰۵۳ و در مهاجرت موقت طولانی‌مدت مرد به ۲٫۴۳۳ افزایش می‌یابد. در واقع، با افزایش حضور مرد در منزل (مهاجرت روزانه مردان) تأثیرات منفی اجتماعی ناشی از مهاجرت مرد از دیدگاه زنان کاهش می‌یابد. همچنین، میانگین تأثیرات منفی اقتصادی بین خانوارهایی که سرپرست به صورت روزانه مهاجرت دارد ۲٫۲۰۶، در مهاجرت موقت کوتاه‌مدت، ۲٫۳۷۰ و در مهاجرت طولانی‌مدت مرد به ۲٫۶۳۳ افزایش می‌یابد. در واقع، با افزایش حضور مرد در منزل (مهاجرت روزانه مردان) تأثیرات منفی اقتصادی ناشی از مهاجرت مرد از دیدگاه زنان کاهش می‌یابد.

جدول ۸. آزمون تحلیل واریانس یک طرفه برای مقایسه میانگین تأثیرات جنسیتی مهاجرت بر اساس نوع مهاجرت مردان

Sig	F	میانگین مربعات	درجه آزادی	جمع مربعات	تأثیرات	
۰٫۰۰۱	۷٫۰۱۷	۱٫۱۲۸	۲	۲٫۲۵۷	تأثیرات بین‌گروهی	تأثیرات اجتماعی مهاجرت
		۰٫۱۶۱	۲۸۶	۴۵٫۹۹۶	منفی درون‌گروهی	
		-	۲۸۸	۴۸٫۲۵	اجتماعی کل	
۰٫۰۶۳	۲٫۷۹۴	۰٫۵۱۳	۲	۱٫۰۲۶	تأثیرات بین‌گروهی	تأثیرات اجتماعی مهاجرت
		۰٫۱۸۴	۲۸۶	۵۲٫۵۱۲	مثبت درون‌گروهی	
		-	۲۸۸	۵۳٫۵۳۸	اجتماعی کل	
۰٫۰۳۷	۳٫۳۴۰	۱٫۱۴۴	۲	۲٫۲۸۸	تأثیرات بین‌گروهی	تأثیرات اقتصادی مهاجرت
		۰٫۳۴۲	۲۸۶	۹۷٫۹۴۴	منفی درون‌گروهی	
		-	۲۸۸	۱۰۰٫۲۳	اقتصادی کل	
۰٫۰۶۳	۰٫۰۷۴	۰٫۰۱۵	۲	۰٫۰۳۱	تأثیرات بین‌گروهی	تأثیرات اقتصادی مهاجرت
		۰٫۲۱۰	۲۸۶	۶۰٫۱۳۶	مثبت درون‌گروهی	
		-	۲۸۸	۶۰٫۱۶۷	اقتصادی کل	
۰٫۰۰۰	۷٫۹۱۷	۱٫۱۱۶	۲	۲٫۲۳۲	تأثیرات بین‌گروهی	تأثیرات مهاجرت انفرادی مردان
		۰٫۱۴۱	۲۸۶	۱۰٫۳۰۹	منفی درون‌گروهی	
		-	۲۸۸	۴۲٫۵۴۰	مهاجرت کل	
۰٫۳۴۳	۱٫۰۷۳	۰٫۱۳۹	۲	۰٫۲۷۷	تأثیرات بین‌گروهی	تأثیرات اجتماعی مهاجرت
		۰٫۱۲۹	۲۸۶	۳۶٫۹۵۸	مثبت درون‌گروهی	
		-	۲۸۸	۳۷٫۲۳۵	مهاجرت کل	

جدول ۹. میانگین تأثیرات مهاجرت مرد بر زنان روستایی بر اساس نوع مهاجرت مردان

نوع مهاجرت	تأثیرات اجتماعی		تأثیرات اقتصادی		تأثیرات مهاجرت مردان سرپرست خانوار	
	تأثیرات مثبت	تأثیرات منفی	تأثیرات مثبت	تأثیرات منفی	تأثیرات مثبت	تأثیرات منفی
مهاجرت روزانه (حضور در تمام ماه)	۱٫۹۶۳	۳٫۲۴۶	۲٫۲۰۶	۲٫۵۴۱	۲٫۰۶۰	۲٫۸۷۰
مهاجرت موقت (کوتاه‌مدت)	۲٫۰۵۳	۳٫۲۵۸۰	۲٫۳۷۰	۲٫۵۱۳	۲٫۱۸۰	۲٫۸۷۱
مهاجرت موقت (طولانی‌مدت)	۲٫۴۳۳	۳٫۵۷۱	۲٫۶۳۳	۲٫۵۷۵	۲٫۵۱۳	۳٫۰۴۰

مطابق جدول ۸ با توجه به سطح معناداری ($Sig= ۰/۳۴$) نوع مهاجرت بر تأثیرات مثبت جنسیتی مهاجرت تأثیر معناداری ندارد. اما در تأثیرات منفی جنسیتی با توجه به سطح معناداری ($Sig= ۰/۰۰۰$) نوع مهاجرت بر تأثیرات منفی جنسیتی مهاجرت تأثیرگذار است؛ به طوری که میانگین تأثیرات منفی مهاجرت در خانوارهایی که سرپرست روزانه مهاجرت داشته‌اند ۲/۰۶ است. در حضور موقت مرد میانگین تأثیرات منفی به ۲/۱۸۰ افزایش می‌یابد. در غیبت طولانی‌مدت مرد میانگین تأثیرات مهاجرت به ۲/۵۱۳ افزایش می‌یابد. در واقع، با افزایش حضور مرد در منزل تأثیرات منفی مهاجرت (اقتصادی و اجتماعی) ناشی از مهاجرت مرد از دیدگاه زنان کاهش می‌یابد. (جدول ۹).

آزمون همبستگی پیرسون (جدول ۱۰) نشان داد رابطه معناداری بین نزدیکی و دوری روستاهای بررسی شده تا شهر مشهد با تأثیرات اجتماعی و اقتصادی مهاجرت مردان سرپرست خانوار بر زنان وجود ندارد ($Sig \geq ۰/۰۵$). بنابراین، مهاجرت انفرادی مردان، فارغ از فاصله تا شهر مشهد، بر تأثیرات جنسیتی آن مؤثر است.

جدول ۱۰. بررسی رابطه بین فاصله تا شهر مشهد و تأثیرات جنسیتی مهاجرت

متغیر	تأثیرات اجتماعی		تأثیرات اقتصادی		تأثیرات مهاجرت مردان سرپرست خانوار	
	مثبت	منفی	مثبت	منفی	مثبت	منفی
ضریب همبستگی پیرسون	-۰/۰۰۲	۰/۳۰۶	۰/۰۷۳	۰/۰۵۸	۰/۲۲۵	۰/۰۴۰
فاصله روستا تا مشهد به کیلومتر	۰/۹۹۳	۰/۱۶۶	۰/۷۴۶	۰/۷۹۹	۰/۳۱۳	۰/۸۵۹
تعداد روستای بررسی شده	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲

بحث و نتیجه گیری

«مهاجرت یکی از سه عامل اصلی تغییر و تحول جمعیت است و به دلیل ماهیت خود می‌تواند علاوه بر تغییرات درازمدت، آثار سریع و کوتاه‌مدتی را نیز در تعداد و ساختار جمعیت ایجاد کند و تعادل و عدم تعادل‌هایی را در جمعیت تحت تأثیر خود به وجود آورد» [۷]. مهاجرت‌های روستا-شهری به دلیل ویژگی خود (مردگزین بودن) می‌تواند بر جمعیت مبدأ تأثیرات فراوانی بر جای گذارد. بررسی پیشینه نشان می‌دهد در مطالعاتی که در زمینه مهاجرت انجام شده کمتر مسائل مربوط به زنان در نظر گرفته شده است. این در حالی است که مهاجرت ابعاد جنسیتی دارد. مهاجرت مردان روستایی معمولاً به لحاظ جنسیتی هم آثار مثبت و هم منفی دارد. با توجه به این امر، سؤال اصلی تحقیق به این صورت مطرح شده است که: مهاجرت مردان از نواحی روستایی بیشتر حامل تأثیرات مثبت برای زنان است یا منفی؟

در این مطالعه، تأثیرات مهاجرت انفرادی مردان بر زنان روستایی در دو بعد اقتصادی و اجتماعی با ۱۵ اثر مثبت و ۱۵ اثر منفی مبنای مطالعه قرار گرفت و به کمک آزمون t جفت‌نمونه‌ای تأثیرات مثبت و منفی به تفکیک ابعاد مورد آزمون قرار گرفت. با استناد به مقادیر آزمون در بعد اجتماعی ($\text{Sig}=0/00$, $t=36$) و در بعد اقتصادی ($\text{Sig}=0/00$, $t=8/5$) میانگین تأثیرات مثبت اجتماعی با ۳/۲۶۱ به طور معناداری بیشتر از میانگین تأثیرات منفی اجتماعی با ۱/۹۸۸ است. همچنین، میانگین تأثیرات مثبت اقتصادی با ۲/۵۳۹ بیشتر از میانگین تأثیرات منفی اجتماعی با ۲/۲۳۶ است. لذا از دیدگاه زنان روستایی مهاجرت مردان روستایی به لحاظ اقتصادی و اجتماعی بیشتر حامل تأثیرات مثبت است تا منفی. همچنین، با استناد به مقدار آزمون ($\text{Sig}=0/00$, $t=28/4$) در مجموع، میانگین تأثیرات مثبت مهاجرت مردان سرپرست خانوار با ۲/۸۷۶ بیشتر از میانگین تأثیرات منفی مهاجرت با ۲/۰۸۷ است. لذا از دیدگاه زنان روستایی مهاجرت مردان بیشتر دربردارنده تأثیرات مثبت است تا منفی. به منظور بررسی دقیق‌تر موضوع، رابطه تأثیرات جنسیتی مهاجرت انفرادی مردان با نوع مهاجرت آن‌ها بررسی شد. با توجه به سطح معناداری ($\text{Sig}=0/000$) در آزمون آنوا مشخص شد نوع مهاجرت بر تأثیرات منفی جنسیتی مهاجرت مردان تأثیرگذار است؛ به طوری که میانگین تأثیرات منفی در مهاجرت روزانه ۲/۰۶، در مهاجرت موقت ۲/۱۸ و در مهاجرت طولانی‌مدت مرد به ۲/۵۱۳ افزایش می‌یابد.

با توجه به اینکه روستاهای بررسی‌شده در شهرستان مشهد و مجاورت کلان‌شهر مشهد قرار دارند و سرپرستان خانوار امکان مهاجرت پاندولی (رفت‌وبرگشتی روزانه) به شهر مشهد را دارند، (۸۶٪) درصد از سرپرستان مهاجر به صورت روزانه مهاجرت می‌کنند، از دیدگاه زنان دارای همسر مهاجر، مهاجرت انفرادی مردان بیشتر حامل تأثیرات مثبت بوده است تا منفی. این یافته بر فقدان فرصت‌های شغلی در نواحی روستایی تأکید دارد.

مطالعات انجام‌یافته حاکی از این مطلب است که مهاجرت ناشی از تفاوت‌های شغلی-درآمدی بین نواحی شهری و روستایی کشور است. در واقع، مهاجرت‌های روستایی عمدتاً به دلیل نبود فرصت‌های شغلی در روستاها و دسترسی به شغل و درآمدهای انتظاری در شهر و منافع ناشی از آن صورت می‌گیرد. با توجه به ساختار اقتصادی ضعیف نواحی روستایی کشور، در صورت بی‌توجهی به احیای اقتصاد روستا، جریان مهاجرت‌های روستا-شهری امری اجتناب‌ناپذیر خواهد بود. لذا «تخاذ سیاست‌های دقیق برای حل مشکل اشتغال در نواحی روستایی» اساسی‌ترین راهبرد کلیه روستاها، به‌خصوص روستاهای دارای نسبت جنسی پایین، است. این مهم از طریق ایجاد و تقویت کارگاه‌های تولیدی متناسب با ظرفیت‌های محلی (کارگاه‌های کوچک فرآوری و بسته‌بندی محصولات کشاورزی و...)، ارائه وام‌های درازمدت و کم‌بهره در زمینه‌های مختلف تولیدی (کشاورزی و دامداری و...)، تشویق به تنوع فعالیت‌های

اقتصادی بخش کشاورزی (زنبورداری، پرورش کرم ابریشم، پرورش ماهی و...)، گسترش حمایت از زراعت، دامداری و صنایع دستی از طریق بیمه، محصولات کشاورزی، حمایت اقتصادی و امثالهم میسر است.

شایان ذکر است که توجه به نقش زنان به‌عنوان ساکنان پایدار و اصلی سکونت‌گاه‌های روستایی دارای نسبت جنسی پایین و توانمندسازی آن‌ها ضرورتی است اجتناب‌ناپذیر. این امر موجب کاهش تأثیرات مهاجرت مردان سرپرست خانوار از نواحی روستایی می‌شود. در این زمینه، ضرورت برنامه‌ریزی برای زنان به‌طور مستقل مطرح می‌شود. از این‌رو، توجه به توانمندسازی زنان نواحی روستایی دارای نسبت جنسی پایین امری است الزامی و برابر با توسعه. نتایج این تحقیق با نتایج تحقیق عفتی (۱۳۸۲) [۱۱] و خانی (۱۳۸۳) [۵] تاحدودی تشابه و همسویی دارد. نتایج تحقیق می‌تواند به مدیران و سیاست‌گذاران در زمینه شناسایی شرایط موجود و اقدام مؤثر در زمینه بهبود وضعیت، اجرای بهتر برنامه‌های توسعه در روستاهای دارای نسبت جنسی پایین یاری رساند.

به محققان و دانشجویانی که تمایل به پژوهش در این زمینه دارند، پیشنهاد می‌شود به بررسی چالش‌های پیش روی زنان در روستاهای دارای نسبت جنسی پایین، توانمندسازی و اشتغال‌زایی زنان، تأثیرات مهاجرت مردان جوان مجرد از نواحی روستایی و چگونگی بسترسازی جهت افزایش فرصت‌های شغلی در این نواحی و نیز استراتژی‌هایی بپردازند که زنان روستایی برای مقابله با چالش‌های ناشی از مهاجرت همسر خود اتخاذ می‌کنند. نتایج تحقیق می‌تواند به مدیران و سیاست‌گذاران در زمینه شناسایی مهم‌ترین تأثیرات جنسیتی مهاجرت انفرادی مردان سرپرست خانوار و اقدام مؤثر در زمینه بهبود وضعیت و اجرای بهتر برنامه‌های توسعه یاری رساند.

منابع

- [۱] ازکیا، مصطفی؛ ایمانی، علی (۱۳۷۸). توسعه پایدار روستایی، تهران: اطلاعات.
- [۲] اصغرپور ماسوله، احمدرضا (۱۳۹۲). آمار مقدماتی برای علوم اجتماعی، تهران: سنبله.
- [۳] جوان، جعفر (۱۳۹۱). جغرافیای جمعیت ایران، مشهد: جهاد دانشگاهی.
- [۴] حبیب‌پور گتایی، کرم؛ صفری شمالی، رضا (۱۳۹۱). راهنمای جامع کاربرد SPSS در تحقیقات پیمایشی (تحلیل داده‌های کمی)، چ ۵، تهران: متفکران.
- [۵] خانی، فضیله (۱۳۸۳). «پی‌آمد مهاجرت انفرادی مردان بر کارکرد زنان در مناطق روستایی، مطالعه موردی روستاهای بندپی شرقی، مازندران»، مجله مطالعات زنان، س ۲، ش ۴، ص ۱۴۹-۱۷۶.

- [۶] خانی، فضیله؛ چوپچیان، شهلا (۱۳۹۱). «مناسبات جنسیتی در فضاهای روستایی و تأثیر آن بر مشارکت زنان، مطالعه مقایسه‌ای دهستان مریدان شهرستان لنگرود و دهستان هولی شهرستان پاوه»، فصل‌نامه پژوهش‌های روستایی، س ۳، ش ۳، ص ۱۳۸-۱۶۲.
- [۷] خوش‌فر، غلامرضا؛ دانش، یونس؛ جوادی‌نیا، علی (۱۳۹۲). «مطالعه جریان‌های مهاجرتی و عوامل مؤثر بر آن در استان مازندران»، فصل‌نامه مطالعات توسعه اجتماعی-فرهنگی، س ۱، ش ۴، ص ۱۴۷-۱۷۶.
- [۸] زیاری، کرامت‌الله؛ اسدی، روح‌الله؛ صادقی، مجتبی (۱۳۹۲). «تحلیل، مدل‌سازی و پیش‌بینی نقش اشتغال در مهاجرت‌های منطقه، نمونه: استان سیستان و بلوچستان»، فصل‌نامه علمی-پژوهشی فضای جغرافیایی، س ۱۳، ش ۴۴، ص ۱۸-۱.
- [۹] صادقی، رسول؛ ولدوند، لیلا (۱۳۹۴). «جنسیت و مهاجرت، تحلیل جامعه‌شناختی تفاوت‌های جنسیتی در مهاجرت‌های داخلی در ایران»، دوفصل‌نامه پژوهش‌های جامعه‌شناسی معاصر، س ۴، ش ۷، ص ۷۸-۵۵.
- [۱۰] عزیزیان، محمدصادق و کاظمی، فرهاد (۱۳۹۳). «بررسی و پیامدهای پدیده مهاجرت روستایی-شهری و عوامل مؤثر بر آن»، اولین کنفرانس ملی معماری و منظر شهری پایدار، ص ۱-۷.
- [۱۱] عفتی، محمد (۱۳۸۲). «زنان روستایی و مهاجرت‌های فصلی مردان: با تأکید بر پیامدهای اجتماعی، فرهنگی»، نامه پژوهش فرهنگی، س ۷، ش ۶، ص ۲۹۲-۲۴۵.
- [۱۲] علیرضانژاد، سهیلا و بنی‌هاشم، فروغ‌السادات (۱۳۹۱). «جنسیت و توسعه: نگاهی به تحولات جمعیت‌شناختی مناطق روستایی کشور»، مجله مطالعات اجتماعی ایران، س ۴، ش ۲، ص ۸۱-۹۳.
- [۱۳] قاسمی سیانی، محمد (۱۳۸۶). «پیامدهای مهاجرت روستا-شهری نسل جوان روستایی»، پژوهش جوانان، فرهنگ و جامعه، ش ۲، ص ۱۴۵-۱۶۵.
- [۱۴] مرکز آمار ایران، سالنامه آماری استان خراسان رضوی، ۱۳۹۰.
- [۱۵] مرکز آمار ایران، سرشماری عمومی نفوس و مسکن، شناسنامه آبادی‌ها، ۱۳۹۵.
- [۱۶] مقیمی‌زاده، ارسلان؛ اکبری، احمد؛ خدمتگذار، فرامرز (۱۳۹۱). «تأثیرات مهاجرت و شهرنشینی بر توسعه اقتصادی»، اولین همایش ملی توسعه پایدار کشاورزی و محیط زیست سالم، اسفند ۱۳۹۱، ص ۱-۹.
- [۱۷] نقدی، اسدالله؛ بلالی، اسماعیل (۱۳۸۹). «مسئله اجتماعی خاموش و نامرئی: کاهش شانس ازدواج برای دختران روستایی: با تأکید بر یافته‌هایی از نقاط روستایی همدان»، فصل‌نامه توسعه روستایی، س ۲، ش ۲، ص ۷۷-۹۴.
- [۱۸] وطن‌خواه نوغانی، آتنا؛ قاسمی، مریم؛ جوان، جعفر (۱۳۹۷). «شناسایی مهم‌ترین تأثیرات مهاجرت انفرادی مردان سرپرست خانوار بر زنان روستایی (مورد مطالعه: شهرستان مشهد)»، پژوهش‌های روستایی، س ۹، ش ۱، ص ۷۱-۵۸.

- [۱۹] همتی، رضا؛ گنجی، مریم (۱۳۹۵). «مهاجرت انفرادی مردان از روستاها و چالش‌های پیش روی زنان جامانده»، مجله توسعه محلی (روستایی-شهری)، س ۸، ش ۱، ص ۱۳۹-۱۶۶.
- [20] Binzel C, Assaad R. (2011). "Egyptian men working abroad: Labour supply responses by the women left behind", *Labour Economics*. Vol,18. PP S98_ 114.
- [21] Campbell, H., & Mayerfeld Bell, M. (2000). "The Question of Rural Masculinities", *Rural Sociology*, Vol, 65. No, 4. PP 532_ 546.
- [22] Choi, S. Y. (2019). "Migration, masculinity, and family", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol, 45. No, 1. PP 78_ 94.
- [23] Dahlberg, Å. & Ahlin, S. (2010). Migration, remittances and the women left behind: A study on how women in Mali are affected by migration and remittances from their migrated husbands, G3_ paper in Political Science, Linnaeus University, Institution of Social Sciences, PP 1_ 42.
- [24] De Haas H, Van Rooij A. (2010). "Migration as emancipation? The impact of internal and international migration on the position of women left behind in rural Morocco", *Oxford development studies*. Vol, 38, NO,1. PP 43_ 62.
- [25] Desai, S & Banerji, M. (2008). "Negotiated identities: Male migration and left_ behind wives in India", *Journal of Population Research*. Vol. 25, No. 3, PP 337_ 55.
- [26] Grimaldi AD. (2016). When the young men leave: Social implications of migration and remittances among the Tharu of Chitwan, Nepal.
- [27] Haas, H & Van Rooij, A. (2010). "Migration as Emancipation? The Impact of Internal and International Migration on the Position of Women Left Behind in Rural Morocco", *Oxford Development Studies*, Vol. 38, No. 1, PP 43_ 62.
- [28] Holland, Steven M. (2006, January). *Cluster Analysis*. Department of Geology, University of Georgia, Athens, GA 30602_ 2501.
- [29] International Organization for Migration. (2008). *World Migration 2008: Managing labor Mobility in the Evolving Global Economy*. IOM World Migration Report Series. Vol 4. Geneva: IOM.
- [30] Ismailbekova, A. (2013). "Migration and patrilineal descent: the effects of spatial male mobility on social female mobility in rural Kyrgyzstan", *Crossroads Asia Working Paper*, Series, No, 12.
- [31] Kakati BK. (2014). "Out_ Migration and Its Bearing on Left_ Behind Woman: Case in a Jharkhand village", Vol. XI No.2, PP 83_ 89.
- [32] Kan, S., & Aytimur, R. E. (2018). *Labor force participation of women left behind in Tajikistan*. Oxford Development Studies, PP 1_ 25.
- [33] Mahendra P, Agasty & Dr.Rabi N, Patra (2014). "Migration of Labour

- and Left_ behind Women: A Case Study of Rural Odisha. *American International Journal of Research in Humanities*, *Arts and Social Sciences*, Vol, 7. No, 1. PP 28_ 33.
- [34] McEvoy, J. P. (2008). *Male out_ migration and the women left behind: A case study of a small farming community in southeastern Mexico*, Master of Science thesis, Sociology, Utah State University.
- [35] Menjivar, C., & Agadjanian, V. (2007). "Men's migration and women's lives: Views from rural Armenia and Guatemala", *Social Science Quarterly*, Vol, 88. No, 5. PP 1243_ 1262.
- [36] Newland, K. (2009). *Circular Migration and Human Development*. Human Development Research Paper (HDRP) Series, Vol. 42.
- [37] Rashid, S. R. (2013). "Bangladeshi Women's Experiences of Their Men's Migration", *Asian Survey*, Vol, 53. No, 5. PP 883_ 908.
- [38] Saha, S., Goswami, R., & Paul, S. K. (2018). "Recursive Male Out_ migration and the Consequences at Source: A Systematic Review with Special Reference to the Left_ behind Women", *Space and Culture, India*, 5(3), PP 30_ 53.
- [39] Sarker, M., & Islam, S. (2014). "Husbands' International Labour Migration and the Change of Wives' Position among the Left_ Behind in Rural Bangladesh", *Research on Humanities and Social Sciences*, Vol, 4. No 16. PP 2224_ 5766.
- [40] Somerville, W., & Sumption, M. (2008). *Immigration and the labour market*. London: Migration Policy Institute/EHRC.
- [41] Srivastava R, S K Sasikumari (2003). *An Overview of migration in India*, its impacts and key issues, Refugee and Migratory Movements Research Unit, University of Dhaka, Dhaka.
- [42] Thapa, N., Paudel, M., Guragain, A. M., Thapa, P., Puri, R., Thapa, P., ... & Stray_ Pedersen, B. (2019). *Status of migration and socio_ reproductive impacts on migrants and their families left behind in Nepal*. Migration and Development, PP 1_ 24.
- [43] Ullah AA. (2017). "Male Migration and 'Left-behind' Women: Bane or Boon?", *Environment and Urbanization ASIA*. Vol, 8, NO,1. PP 59_73.
- [44] Wu, H., & Ye, J. (2016). "Hollow Lives: Women Left Behind in Rural China", *Journal of agrarian change*, 16(1), PP 50_ 69.
- [45] Ye, J., Wu, H., Rao, J., Ding, B., & Zhang, K. (2016). "Left_ behind women: gender exclusion and inequality in rural_ urban migration in China", *The Journal of Peasant Studies*, 43(4), PP 910_941.